
МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.015.32

DOI 10.31654/2663-4902-2023-PP-2-8-19

Кононко О. Л.

докторка психологічних наук, професорка,
завідувачка кафедри дошкільної освіти
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kononko11@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2815-6261

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ДІТЕЙ П'ЯТОГО – СЬОМОГО РОКІВ ПРО ЧАС – ПРОСТІР ЖИТТЯ

Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми особливостей усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку свого життя як часо – просторової реальності.

На основі аналізу сучасної психолого-педагогічної літератури розглянуто поняття «самосвідомість», «життєдіяльність», охарактеризовано категорії «особистісне буття», «суб'єкт життєдіяльності», «суб'єкт самосвідомості». У статті зазначено, що показниками прогресивного розвитку самосвідомості на етапі дошкільного дитинства виступають адекватні й узагальнені уявлення про світ і своє місце в ньому та система цінностей.

Розкрито суть ключового поняття «уявлення дошкільників про час і простір життя», яке тлумачиться як образне відображення у дитячій свідомості відносин з природним, предметним, соціальним середовищем та власним «Я». Визначено критерії оцінки особливостей сформованості у дітей п'ятого – сьомого років життя світоглядних уявлень, а саме: домінуючі цінності, на які орієнтувалися досліджувані; ступінь їх узагальненості та образності; продуктивність та аргументованість актуалізації уявлень про життєдіяльність та власну активність в ній. Описано авторську типологію критеріїв оцінки, до складу якої увійшли чотири типи: світоглядно-духовний, соціально-унормований, прагматичний та гедоністичний.

Визначено основні психолого-педагогічні умови ефективного збагачення дитячих уявлень про життя та власне «Я», до яких належать: формування статевої свідомості та статево-рольової поведінки; розвиток ціннісного самоставлення, почуття власної гідності, елементарних форм рефлексії; сприяння усвідомленню дітьми дошкільного віку динаміки власного життя та її ролі у розвитку особистості.

Накреслено перспективні напрями подальшої роботи з розробки моделі розвитку у дошкільників ціннісного ставлення до життя та власного «Я» і його методичного забезпечення.

Постанова проблеми. Дитина як особистість не лише залежить від зовнішніх обставин життя, а й впливає на них, до певної міри перетворюючи їх, формує власну позицію та лінію свого життя, вдається до різноманітних способів його організації. Важливу роль у цьому процесі відіграє характер її активності. Аналіз дієвої активності особистості уможливорює аналіз способу її життєвого руху, здатності до компетентної поведінки, адекватності реагування на зовнішні чинники, уміння розв'язувати

проблеми. Це дозволяє визначити, чи виступає особистість і якою саме мірою рушійною силою життєвої динаміки, як її активність як суб'єкта життєдіяльності позначається на інтенсивності й змістовності буття; чи спроможна вона чинити опір несприятливим життєвим обставинам. Адаже реальним критерієм оцінки ефективності життєвої активності слугує здатність особистості *реалізувати* зазначені вище прояви у власній діяльності. Активність особистості в реалізації життєдіяльності проявляється в її здатності оптимально балансувати між бажаним і необхідним, тобто *особистим і соціальним*.

До важливих аспектів життєдіяльності зростаючої особистості фахівці відносять *присвоєння та об'єктивацію*. Присвоєння засвідчує міру її активності в опануванні культури, досвіду, розкриває ступінь самостійності в оволодінні соціальними цінностями. Об'єктивація вказує на характер самовираження, самоздійснення, самореалізації зростаючої особистості в якості суб'єкта життя. По суті, присвоєння й об'єктивація виступають двома сторонами активної життєдіяльності, становлять діалектичну єдність протилежностей. Присвоєння є своєрідним способом споживання особистістю суспільних відносин, а об'єктивація – її віддачею, внеском у суспільне життя, способом участі в ньому.

З огляду, що елементарні форми суб'єктної активності закладаються у в ранньому онтогенезі, наше дослідження спрямоване на аналіз дошкільника як суб'єкта самосвідомості та особливостей її становлення і розвитку у контексті особистісного буття. Показниками прогресивного розвитку самосвідомості на етапі дошкільного дитинства виступають адекватні й узагальнені уявлення про світ і своє місце в ньому та система цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція особистості як суб'єкта життєдіяльності, сформульована В. Татенком, Т. Титаренко, О. Слхань, Т. Партико та ін. Фахівці акцентують увагу на тому, що суб'єкт є тим «вузлом», що зв'язує в процесі життя всі лінії, здійснює це *самостійно і по-своєму*, відмінно від інших. Автори зазначають: життєвий шлях – не проста сукупність життєвих подій, дій людини, продуктів її діяльності, а своєрідна цілісність, яка становить *індивідуальну історію розвитку* конкретної особистості.

Поняття «суб'єкт життя» вможливило розкриття діяльнісної сутності особистості, подолання споглядального підходу до неї та її життя. Запропонована В. Татенком концепція містить ідею про індивідуально активну людину, яка *створює* умови свого життя, виробляє до нього своє особисте ставлення. Новизна підходу автора полягає а актуалізації думки про зміни життя, розгляданні його умов як *завдань*, які вимагають від людини певних життєвих рішень. Відомий фахівець акцентує увагу на складній структурі такого утворення, як «життєве ставлення», яке включає багато складових – світосприймання, світобачення, життєві почуття, самопочуття, самоставлення [8].

Згідно з підходом Т. Титаренко, своєрідною формою активного усвідомлення особистістю і конструктивної організації своєї життєдіяльності є його *планування*, визначення послідовності та зв'язку подій минулого, теперішнього і майбутнього; уміння *приймати рішення*, надавати перевагу одному, відмовляти в прихильності іншому; здатність робити це з найменшими витратами і втратами. Характерно, що теперішнє, минуле і майбутнє співвідносяться не просто як різні часи життя людини, а передусім як *зміна, збереження і розвиток* сутності особистості [9].

У контексті проблеми особистісного зростання в ранньому онтогенезі важливо не зводити життя до способу існування дитини, підходити до нього як до особливого процесу, який включає до свого складу функціонування (робочий стан) та існування (підтримку своєї життєпридатності), але не вичерпується ними. Наголос робиться на векторі *буттійності*, тобто життєвих діях і ставленнях особистості, її індивідуальній змобілізованості на конструктивну, осмислену і продуктивну життєдіяльність; спосіб її включення у перебіг власного життя; логіку його організації та управління. Тому доцільніше оперувати поняттям «особистісне буття».

Під таким кутом зору стає в нагоді розроблений О. Сохань підхід, за якого суб'єктні прояви особистості можна класифікувати як продуктивні та інструментальні. Під продуктивними проявами автор розуміє *активність* особистості, за допомогою якої

вона здійснює життєві вибори, опановує власну поведінку, використовує захисні механізми, впливає на оточуючих людей. Інструментальні фахівець тлумачить як *характер* (фіксовану форму смислового досвіду, який актуалізується у притаманному особистості стилі її діяльності) та *здібності*. Останні суттєво впливають на міру успішності та ефективності діяльності суб'єкта, а отже – на продуктивність проявів особистості в житті.

Життєва активність особистості пов'язана з такими категоріями, як оцінка і домагання. Домагання визнання як потреба бути визнаною іншими – рушійна сила розвитку зростаючої особистості й водночас показник наявності/відсутності продуктивних змін в онтогенезі. Домагання – найважливіша складова особистісної активності, яка визначає не лише предметну, а й ціннісну площину її зв'язку з життєдіяльністю і виступає вагомим аспектом самовираження. Домагання виражають відповідність життєдіяльності її результатів як критерієм, встановленим суспільством, так і визначеним самим суб'єктом активності. Домагання виражають типові для конкретної особистості потреби, в яких втілюється уявлення про те, як вона хоче втілити себе у житті, наскільки себе цінує, рахується з тим, чого від неї очікують авторитетні інші [7].

Життєздійснення як процес використання і створення особистістю зовнішніх і внутрішніх умов для свого гармонійного розвитку може розгортатися за типом адаптивного, або відтворюючого і перетворювального спрямування. За умов домінування відтворюючої активності індивід може виступати суб'єктом праці, спілкування, пізнання, проте не бути суб'єктом життєдіяльності. Остання передбачає *здатність особистості робити власне життя предметом своєї уваги, аналізу й оцінки*. Перехід від адаптивного до перетворювального типу життєствавлення є показником особистісного розвитку індивіда. Основним принципом соціальної життєдіяльності особистості в такому разі стає *самовизначення*, натомість основним критерієм життєствавлення – *творчість* [6].

Визначаючи характер життєствавлення та світогляду зростаючої особистості, важливо з'ясувати, як впливає воно на інших людей та на її *власне* життя. Саме потреба свідомо й активно ставитися до процесу і результатів власного життя є показником спроможності особистості до життєтворчості. Фактично становлення особистості як суб'єкта життєдіяльності означає підсилення в її життєвій активності «авторського начала», яке реалізується в її планах, стратегії, життєвій позиції

Одним з важливих методологічних положень, якими ми керувалися в ході свого дослідження, було теоретичне узагальнення, згідно з яким початком людського типу життєздійснення є момент, коли вона робить життя предметом своєї *свідомості та волі*. Неабияке значення у розумній і доцільній організації свого життя має *рефлексія*, зокрема соціальна, яка дає особистості змогу співвіднести свої особливості з очікуваннями інших людей, будувати свою поведінку, зважаючи на їхні можливі реакції [1].

Існують два основних показники, за якими можна оцінити успішність життя людини: об'єктивний – *продуктивність* життєдіяльності як міру особистісного внеску людини у пізнавально-перетворювальну діяльність; суб'єктивний – стан *задоволеності* життям як внутрішній психічний стан, який залежить від домагань особистості, її реальних досягнень та адекватності самооцінки. Поняття «продуктивність життя» застосовують для характеристики певної сукупності життєвих успіхів і досягнень. При цьому тривалість життя розглядається як формальний критерій продуктивності: він характеризує радше можливість самореалізації. Одним із важливих параметрів, який засвідчує характер розгортання життя особистості, є його *насиченість* подіями.

Як зазначила Н. Пеньковська, особистість творить свій особистий світ шляхом структурування свого життєвого простору у відповідності зі своїми життєвими переживаннями. Відповідно до цього найважливішим аспектом, який диференціює індивідуальний психологічний світ, є цінність для особистості тих або тих компонентів зовнішнього та внутрішнього світу з точки зору їх перспективності та доцільності. Для розуміння процесу становлення особистості в онтогенез, на думку автора, і важливим є те, що особистість виникає саме тоді, коли дитині стає небайдужим її майбутнє, свій життєвий шлях, коли вона починає виробляти прогностичні оцінки, передбачати ймовірні події, робить спроби втручатися в них, певною мірою впливати на них. На думку

Н. Пеньковської, особистість можна характеризувати на підставі того, як саме вона прогнозує своє майбутнє.

Вказаний автор зазначає: активність буття особистості є узагальненим, ціннісним способом здійснення нею важливих потреб, основни ми з яких є потреби в об'єктивності, самовираженні, самоздійсненні, самоповазі, визнанні іншими. Важливо зважати на «траєкторію», логіку цього процесу, співвідносити активність особистості з динамікою її життєвих обставин. Варто брати до уваги, що життя не зводиться до способу існування людини, а включає в себе останній, ставленнями і діями якого визначається і спрямовується. Оперуючи поняттям «життєдіяльність», доцільно усвідомлювати, що воно передбачає весь спектр детермінацій і суспільний характер індивідуальної реалізації, організацію особистістю всіх сфер життя, здійснення нею таких життєво важливих справ, як самовизначення, доцільний вибір, реалізація цінностей [5].

Регуляція життя здійснюється особистістю як в ціннісно – смислового, так і в контрольньо-діловому відношенні. За допомогою саморегуляції особистість визначає потрібну *міру співвідношення* значущості для себе і для суспільства суб'єктивної активності. Про справді гармонійну та різнобічно розвинену особистість можна говорити лише за умови, що вона виступає суб'єктом життєдіяльності, активно впливає не тільки на зовнішній світ, а й на власне внутрішнє життя. Важливо, щоб будь-яка форма життєвої активності особистості була спрямована на зняття її невизначеності, на збагачення її потенціалу, на актуалізацію своїх сутнісних сил [4].

За даними дослідження В.Олексюк, дитина *стає* особистістю, вбираючи в себе все із сфери самосвідомості, розкриваючи себе не лише для інших людей, а й для *самої себе*. На її думку, однією з найвиразніших рис особистості дитини 6–7 років є змінність, рухливість, яка є не свідченням поверхневості, а творчої сили дитини, в якій немає нічого завершеного. У контексті уточнень ролі життєвого досвіду, емоційної сфери в особистісному становленні цей автор застосовує поняття «особистісного існування». Предметом особливої уваги фахівця виступив аналіз основних детермінант процесу усвідомлення дітьми 6–7 років власного життєвого шляху [3].

Вітчизняний психолог О. Кононко зазначає: обмеженість смислового навантаження поняття «особистісне існування» визначається тим, що воно акцентує увагу радше на аспекті підтримки дитиною свого буття, ніж на активному впливі на нього. Поняття «особистісне функціонування» підкреслює значення зовнішньої активності (виконання соціальних ролей) особистості, її домінування над внутрішнім життям дошкільника. О. Кононко вводить в обіг поняття «особистісне буття», під яким розуміє об'єктивовану в активних за формою та моральних за змістом життєвих проявах повноту життя дошкільника, його соціально-психологічне функціонування на рівні своєї індивідуально-вікової «вершини» – найвищого особистісного рівня розвитку. Як підкреслює психолог, запроваджене у дослідженні поняття «особистісне буття», виразніше, ємніше й певніше за поняття «буття особистості», позаяк, на відміну від останнього, містить вказівку не лише на зміст, форму та рівень наповненості буття дитини як об'єктивної реальності, а й на його зв'язок із самосвідомістю дошкільника як особистості.

Вказаний автор зазначає: навчити дитину особистісному буттю означає створити належні умови для її цілісної взаємодії з предметним світом, оточуючими людьми та діалогу з самою собою; активізувати такі буттєві цінності особистості, як працелюбність, людяність та самолюбність; оптимізувати організацію відповідних видів дитячої діяльності – предметно-практичної, комунікативної та діяльності самопізнання, освоєння простору власного «Я». Це важливо, оскільки кожна з них надає великі можливості для самореалізації зростаючої особистості [2].

Мета статті: визначити суть поняття «особистісне буття дошкільника», схарактеризувати особливості усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку свого життя як часо – просторової реальності.

Виклад основних матеріалів. З огляду на високий соціальний запит, дефіцит вітчизняних теоретико-експериментальних праць, присвячених аналізу особливостей становлення і розвитку на етапі дошкільного дитинства самосвідомості як ядра особистості, наше дослідження присвячене розкриттю феномену суб'єктивності в ранньому онтогенезі взагалі, усвідомленню зростаючою особистістю свого життєвого шляху зокрема.

У дослідженні ми виходимо з розуміння, що самосвідомість як найвища форма розвитку свідомості дошкільника є важливою характеристикою його особистісного

зростання, основою, на якій розгортається його свідоме життя як суб'єкта. Життєдіяльність особистості як цілісний процес її самоздійснення, як система цілей, засобів їх досягнення, цінностей, ідеалів реалізується в елементарних формах її творчого впливу на об'єктивні чинники життя, у відображенні цих змін у її духовному світі. Суб'єктивна сторона життя в єдності своїх компонентів стає для дошкільника предметом пізнання, переживання, осмислення, відбивається у такому складному утворенні, як *світовідчуття*.

Вихідною тезою нашого дослідження виступає ідея, згідно якої особистісне зростання дошкільника визначається діалектикою взаємовідносин між об'єктивним розгортанням ним своєї життєдіяльності та її відображенням в його суб'єктивній картині власного життєвого шляху. Під останньою розуміємо складне інтегративне утворення, в якому життя постає єдністю образів минулого, теперішнього і майбутнього. Розрив між реальністю та уявленням дитини про неї виступає рушійною силою розвитку її особистості [3].

Аналізуючи особливості розгортання реальної життєдіяльності в дошкільному дитинстві та специфіку її відображення у свідомості, ми виходили з положення сучасної науки про те, що *образ дорослості є центральною категорією*, яка задає дитинству цілісність. Образ досконалого дорослого є єдиним способом і опертям, за допомогою якого дошкільник уявляє своє майбутнє, проектує своє життя. Власне, розвиток особистості є відношенням реальної та ідеальної форм, в якому ідеальність має перетворитися на *подію*, тобто на те, в чому полягає для неї смисл буття. Переживання дошкільника, його суб'єктивне ставлення до життєдіяльності та самого себе виступають не лише стороною його свідомості, а й способом і формою її поєднання з реальною дійсністю.

Наше дослідження проводилося у два етапи. На першому воно спрямовувалося на вивчення елементарних форм осмислення дітьми 4–7 років цінностей як регуляторів життєдіяльності. На другому етапі вивчалися особливості уявлень дошкільників про самих себе минулих. Теперішніх та майбутніх. В експерименті взяли участь 1200 дошкільників двох віково-статевих груп – хлопчики і дівчатка 4 / 5 та 6 / 7 років.

Застосовано метод бесіди. З дітьми з інтервалом у місяць проводилися з дві індивідуальні бесіди – «Цінності життя» та «Я – суб'єкт життєдіяльності». Перша містила чотири, а друга – п'ять незвичних за змістом, проте доступних за формою запитань. Усього було одержано та проаналізовано 10 800 відповідей, що уможливило диференціацію даних за кожною з визначених вікових груп.

Кількісний розподіл відповідей досліджуваних 4–7 років життя подано у табл. 1.

Таблиця 1

Кількісний розподіл дошкільників за варіантами відповідей на запитання бесіди «Цінності життя»

Параметри оцінки	Варіанти відповідей	Кількість (у %)	
		4-5 р.	6-7 р.
Для чого живе людина	Щоб задовольняти свої фізичні потреби (у їжі, сні, гігієнічних процедурах тощо)	26	14
	Щоб працювати, ходити на роботу	15	18
	Щоб створити сім'ю, народити дітей, продовжити рід	12	20
	Щоб допомагати людям, тваринам, рослинам	10	12
	Щоб віджити своє життя, не вмирати	4	8
	Щоб на Землі був народ	2	7
	Щоб веселитися радіти, заради задоволення	2	6
	Щоб знайти друзів, ходити у гості	2	4
	Щоб вчитися, ставати розумнішим	3	5
	Щоб заробляти гроші, усе купувати	2	4
Не знаю	22	2	

Продовження таблиці 1

<i>Для чого ти живеш</i>	Щоб вчитися в садку, школі	18	22
	Щоб життя не закінчувалося	12	18
	Щоб допомагати мамі, татові, бабусі	18	16
	Щоб вирости, стати дорослим	14	10
	Щоб грати, гуляти, мандрувати	8	12
	Щоб слухатися дорослих, виконувати вимоги	8	2
	Щоб стати лікарем, поліцейським, актрисою...	2	8
	Щоб батькам було зі мною веселіше, радісніше	5	8
	Щоб смачно їсти, спати, митися... Не знаю	3 12	1 3
<i>Що в житті найдорожче</i>	Мама, тато, братик (сім'я)	48	56
	Ігри, іграшки	18	10
	Домашня тварина	8	10
	Солодощі	12	4
	Свята, веселі розваги	3	6
	Друзі	1	4
	Гроші	2	6
	Не знаю	8	4
<i>Задоволеність життям</i>	Задоволений (а)	94	87
	Не дуже задоволений (а)	2	5
	Незадоволений (а)	4	8

Якісний аналіз поданих у таблиці 1 кількісних даних дозволяє зробити декілька узагальнень.

1. З'ясувалося, що переважна більшість досліджуваних 4–7 років життя виявилися здатними визначити, для чого живе людина. Зокрема таких дітей 4–5 років нараховувалося 78 %, а дошкільників 6–7 років – 98 %, що дає підстави стверджувати, що, по-перше, діти вказаного віку володіють елементарними уявленнями про основні цінності життя і, по-друге, що з віком особистісний досвід дітей збагачується, внаслідок чого їхні відповіді на незвичні запитання дорослих набувають усе більшої обґрунтованості, аргументованості. Характерно, що серед відповідей дітей середнього дошкільного віку переважають відповіді прагматичного, меркантильного характеру, в той час як у 6–7-річних усе більшої ваги набувають відповіді філософської, морально-духовної спрямованості.

Встановлено, що понад п'ята частина дітей 4–5 років життя виявилися неспроможними самостійно сформулювати відповідь на запитання щодо сенсу людського життя. Це не дивно з огляду, з одного боку, на їхній обмежений особистий досвід і, з другого, на неготовність переважної більшості батьків і вихователів ЗДО розмовляти з дошкільниками про різні аспекти життя та його сенс. Ці проблеми вважаються недоступними, заскладними, незрозумілими для дітей, що суперечить положенню провідних психологів, згідно з яким важливим новоутворенням старшого дошкільного віку є формування *елементарного дитячого світогляду*.

2. Сенс свого власного життя близько чверті дітей 6–7 та п'ятої частини 4–5 років вбачають у навчанні новому (від 18 до 22 %); у продовженні життя на Землі (від 12 до 18 %); у допомозі своїм рідним (від 16 до 18 %); у дорослішанні (від 10 до 14 %); у примірюванні до певної професії (від 2 до 8 %). Відповіді досліджуваних засвідчили, що з дорослішанням зростає значення таких цінностей, як навчання, сім'я, професія, мандрівка; водночас стає усе менш значущою така цінність, як слухняність та дисципліна. Це обумовлюється зростаючими потребами дитини у свободі, незалежності від дорослих та розширенні простору власного «Я».

3. Для переважної більшості опитаних дошкільників найбільшою цінністю є родина, у першу чергу батьки (48–56 % відповідей). До важливих цінностей 4–7-річні дошкільники віднесли: ігри, домашніх тварин, солодощі, розваги та друзів. Такий розкид відповідей засвідчує декілька тенденцій. По-перше, значення родини для дитини

дошкільного віку залишається поза конкуренцією, оскільки вона забезпечує дитині почуття безпеки і надійності. По-друге, той факт, що ігри (зокрема на планшеті, комп'ютері, усе рідше – рольові) та солодощі випереджають прихильність дошкільників до друзів та домашніх тварин засвідчують вплив так званої карнавалізації життя багатьох сучасних родин, що позначається на свідомості та виборах дітей дошкільного віку. По-третє, підтверджується той факт, що у дошкільному дитинстві тільки започатковується процес дружби з однолітками, дитяче товариство залишається ще вельми динамічним і нестійким.

4. Цікавими виявилися відповіді дошкільників на запитання щодо задоволеності своїм життям. Не дивно, що переважна більшість досліджуваних дала ствердну відповідь: дітям дошкільного віку ще важко вдається диференціювати різні чинники, стани, почуття та виявити самостійність оцінних суджень. Проте показово, що якщо у 4–5-річних кількість задоволених налічує 94 %, то у 6–7-річних – 87 %. Отже, з віком здатність диференціювати та виробляти самостійні критичні судження зростає. Внаслідок цього удвічі більше серед дітей старшої вибірки виявлено тих, хто аргументує свою неповну або незадоволеність життям.

З метою отримання інформації про сформованість у дітей двох вказаних вище вікових груп уявлень про самих себе, про своє життя («Я у Світі»), здатність виробляти самооцінки з приводу різних аспектів власної життєдіяльності, зупинимось на аналізі їхніх відповідей на запитання другої бесіди «Я – суб'єкт життєдіяльності». Варіанти відповідей та їх розподіл за різними віковими групами представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

**Кількісний розподіл відповідей дошкільників
на запитання бесіди
«Я – суб'єкт життєдіяльності»**

Параметри оцінки	Варіанти відповідей	Кількість (у %)	
		4–5 р.	6–7 р.
Твої особисті плани	Одержати подарунок	20	32
	Відвідати цирк, зоопарк, каток тощо	10	15
	Навчитися малювати (випилювати, кататися на велосипеді тощо)	4	10
	Стати (поліцейським (працівником банку, моделлю...)	4	8
	В мене немає планів	46	25
	Відповідь відсутня	16	10
Що в житті залежить від тебе	Результати навчання (діяльності)	14	20
	Моя поведінка	12	22
	Від мене нічого не залежить	16	12
	Не знаю, що залежить від мене	58	46
Чого ти домогся власними силами	Успіхів у навчанні (діяльності)	35	42
	Покупки бажаного (іграшок, солодощів, домашньої тваринки...)	12	20
	Перемоги у змаганнях	6	12
	Прихильності друзів	2	4
	Не знаю	45	22
Що тобі потрібно для перемоги	Фізичну силу	26	32
	Допомога інших	18	12
	Розум, кмітливість	8	14
	Зброя	6	8
	Сила волі, наполегливість	2	7
	Обережність	1	2
	Не знаю	39	25

Продовження таблиці 2

Що ти зробив як совісна людина	Допоміг (людям, тваринам, рослинам)	20	22
	Правильно виконав завдання	8	10
	Поділився з іншими (солодощами, іграшками)	0	2
	Захистив товариша	0	4
	Вибачився	0	2
	Невизначена відповідь (щось, багато всього....)	2	6
	Поки що нічого	16	10
	Не знаю	54	44

Якісний аналіз поданих у таблиці 2 кількісних даних щодо характеру відповідей дошкільників на запитання другої бесіди дозволив визначити такі тенденції.

1. З'ясувалося, що запитання щодо наявності особистих планів виявилось для дошкільників обох вікових груп складним. Такий стан речей не можна визнати прийнятним з огляду на те, що здатність планувати свою життєдіяльність є показником активного усвідомлення зростаючою особистістю зв'язку подій минулого, теперішнього і майбутнього. Він є наслідком ігнорування батьками та вихователями ЗДО необхідності вправлення дітей дошкільного віку в умінні планувати свої дії, організувати їх у певній послідовності, аргументувати її доцільність. Ці уміння мали б засвідчити суб'єктивність досліджуваних, чого, на жаль, бракує: понад 60 % дітей 4-5 років та 18 % дошкільників 6-7 років або уникли необхідності відповідати на дане запитання, або заперечували наявність власних планів.

2. Недостатність роботи сім'ї та ЗДО, спрямованої на розвиток суб'єктивної активності дошкільників, засвідчується їхніми відповідями на друге питання бесіди. Встановлено, що дві третини дітей 4-5 років і понад половини 6-7 років або не знають, що в житті залежить від них самих. Або вважають, що від нічого не залежить. Надмірна опіка дорослих, приписуваність ними дій гальмують процес розвитку у дітей самостійності.

3. Схожу тенденцію виявлено і в оцінці дошкільниками своєї здатності чогось домагатися в житті власними силами: близько половини дітей 4-5 років та понад чверть 6-7 річних уникли відповіді на це запитання. Ті, хто впоралися з цим завданням, надали пріоритет досягненню успіхів у навчанні, наполяганні на задоволенні своїх матеріальних потреб, перемозі у змаганнях та домаганні прихильності товаришів.

4. В оцінці необхідних для перемоги людських особливостей та можливостей, діти надали перевагу фізичній силі, допомозі інших людей та кмітливості. Поодинокими виявилися оцінки значущості у перемозі сили волі, наполегливості та здорової міри обережності. Окремі діти актуалізували необхідність для перемоги зброї, цим самим об'єктивуючи проблему агресії та захисту від неї. Близько 40 % дітей 4-5 років та чверть 6-7-річних не змогли висловити з цього приводу власних суджень.

5. Показовими виявилися оцінки досліджуваними власної совісті. Близько третьої частини опитаних дошкільників пов'язали її з допомогою людям і тваринам, з правильним виконанням завдань. Поодинокі відповіді старших дошкільників засвідчили важливість для них подільчivosti, здатності захистити й підтримати товариша, вибачитися у разі порушення поведінки та образи однолітка. Водночас 70 % 4-5-річних та понад половини 6-7-річних дошкільників не змогли дати чіткої відповіді або констатували, що поки що нічого не зробили по-совісті. Це актуалізує необхідність посилення уваги дорослих до виховання совісті як внутрішньої етичної інстанції.

Наведені у таблицях дані уможливили розробку авторської типології уявлень дошкільників про життєдіяльність та суб'єктивність в ній. Критеріями оцінки міри сформованості образів світу та власного «Я» слугували: домінантні *цінності*, на які орієнтувалися досліджувані; ступінь їх *узагальненості* та *образності*; *продуктивність* та *аргументованість актуалізації уявлень* про життєдіяльність та власну активність в ній.

Визначені вище критерії оцінки уявлень дошкільників про життєдіяльність та себе у просторі-часі життя, було визначено чотири основні їх типи: *світоглядно-духовний, соціально-унормований, прагматичний та гедоністичний*.

Дошкільники **світоглядно-духовного типу** характеризувалися філософським ставленням до життя та визначенням його сенсу («щоб існувала природа», «щоб продовжити рід», «щоб на планеті жили різні люди», «щоб віджити своє життя...»); здатністю оперувати абстрактними категоріями («Бог», «планета Земля», «народ», «природа», «світ», «совість», «смерть» тощо); орієнтацією на совість як внутрішню етичну інстанцію, самостійність як форму активності та почуття власної гідності; спроможністю вербалізувати та аргументувати свої судження. Таких дітей виявилось 20%.

Діти, віднесені до **соціально-унормованого типу**, відрізнялися від попередньої групи орієнтацією переважно на соціально-моральні цінності (допомогу, підтримку, захист); схильністю оцінювати сенс життя через прихильність до рідних і близьких людей, турботу про друзів та об'єкти природи («щоб батькам було веселіше», «щоб піклуватися про маму, тата, братика», «щоб знайти друзів, «щоб допомагати тваринам»); більшою, ніж діти першого типу, залежністю поведінки та дій від зовнішніх оцінок та суджень авторитетних дорослих; здатністю радше формулювати, ніж розлого аргументувати власні оцінки. До складу даного типу увійшло 32 % дітей.

До **прагматичного типу** увійшли дошкільники, орієнтовані у першу чергу на матеріальні цінності, фізичне благополуччя. Сенс життя вони вбачають у задоволенні своїх фізіологічних (у смачній їжі, міцному спокійному сні), фізичних (в активних рухах, виконання вимог) та матеріальних потреб (в іграшках, грошах, одязі). Ці діти характеризуються ситуаційною активністю, усвідомленням залежності свого благополуччя від оцінних суджень дорослих та прихильності однолітків, здатністю пристосовуватися до ситуацій з вигодою для себе. Вони уникають ризикованих суджень, надають перевагу невизначеним оцінкам («багато чого», «буває по-різному»). Таких дошкільників виявлено 36%.

Найменш численну групу склали діти так званого **гедоністичного типу**. Сенс людського та свого власного життя вони пов'язують із задоволення потреб у розвагах, святах, участі у радісних заходах, усіляких змаганнях, насолоді веселоцями. Ці дошкільники вдосконалюють засоби досягнення задовольень, перетворюють серйозне на веселе, ігрове. Їхня суб'єкта активність в основних видах діяльності зазвичай невисока, поведінка здебільшого відсторонена, обережна. Вони не схильні до стабільних стосунків, непостійні у взаєминах з однолітками. На поставлені запитання переважали або ухильна («не знаю»), або обережно-негативна («поки що нічого не зробив по-совісті») відповіді. Чисельність дітей даного типу складає 12 %.

З огляду на констатацію недостатньої сформованості у дітей дошкільного віку уявлень про різні аспекти життєдіяльності та власну суб'єктну активність в ній перспективними напрямками подальшої роботи є розробка авторської моделі наступним етапом передбачено упровадження у практику ефективних психолого-педагогічних умов (формування статевої свідомості та статеворольової поведінки; розвиток позитивного Я-образу, почуття власної гідності, елементарних форм рефлексії; сприяння усвідомленню дошкільниками динаміки власного життя та ролі різних етапів життя у розвитку їхньої особистості) та сучасних технологій оптимізації освітнього процесу з метою формування у дошкільників адекватних віку образів світу та самих себе, вправлення в елементарних формах прояву активної за формою та морально-духовної позиції «Я – у – Світі».

Висновки. В ході теоретико – експериментального дослідження встановлено, що проблемі діагностики та розвитку у дітей дошкільного віку адекватних уявлень про життєдіяльність, сенс життя, своє місце у ньому вітчизняними психологами і педагогами не приділено належної уваги. Наслідком цього є клаптеві і здебільшого лише теоретично обґрунтовані підходи до становлення та розвитку в ранньому онтогенезі дитячого світогляду. Ми кваліфікуємо уявлення дітей про час і простір життя як комплекс усвідомлених особливостей своїх відносин з природним, предметним, соціальним світом та своїм «Я» крізь призму минулого-теперішнього і ймовірного майбутнього. Критеріями оцінки міри сформованості у дітей 4–7 років уявлень про

життєдіяльність та власну суб'єктну активність виступили: домінантні цінності, на які орієнтуються досліджувані; ступінь їх узагальненості та адекватності; продуктивність та аргументованість актуалізації уявлень. На базі визначених критеріїв описано авторську типологію дитячих уявлень про життя та власне «Я», до якої увійшли чотири типи: світоглядно-духовний, соціально-унормований, прагматичний та гедоністичний. Визначено основні психолого-педагогічні умови ефективного збагачення дитячих уявлень про життя та власне «Я», до яких віднесено: формування статевої свідомості та статеворольової поведінки дошкільників; розвиток позитивного Я-образу, почуття власної гідності, елементарних форм рефлексії; сприяння усвідомленню дітьми старшого дошкільного віку динаміки власного життя та ролі різних його етапів у розвитку їхньої особистості. До перспективних напрямів подальшої роботи слід віднести розробку моделі розвитку у дошкільників ціннісного ставлення до життя та власного «Я» і його методичне забезпечення.

Література

1. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі / переклад з англ. Київ: УНТ. 2007. Т. I. 416 с.
2. Кононко О. Л. Усвідомлення дошкільником життєвого шляху як часо-просторової реальності. *Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: системний підхід*. Київ: Стилос, 2000. С. 211–237.
3. Олексюк В. Р. Особливості усвідомлення молодшими школярами власного життєвого шляху: автореф. ... канд. психол. наук. Київ, 2009. 20 с.
4. Партико Т. Б. Життєвий світ як основа унікальності особистості. *Габітус. Загальна психологія. Історія психології*. Вип. 13. Т. I. Львів. 2020. С. 110–116.
5. Пеньковська Н. М. Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів: автореф. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. 20 с.
6. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / Ю. Д. Гундєртайло, В. О. Климчук, О. Я. Кляпець та ін.; за ред. Т. М. Титаренко. Київ: Міленіум, 2016. 320 с.
7. Рейнпольська О. Д. Особливості уявлень дошкільників про самих себе та виховання ціннісного самоставлення. *Наук. вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Вип. 31. 2014. С. 142–145.
8. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. Київ: Міленіум. 2017. 184 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: У межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

References

1. Hudinh, D. & Lennoks, Dzh. (2007). *Liudyna ta yii svitohliad: dlia choho my zhyvemo i yake nashe mistse u sviiti* [Man and his worldview: why we live and what is our place in the world]. Kyiv: UNT [in Ukrainian].
2. Kononko, O.L. (2000). *Usvidomlennia doshkilnykom zhyttievoho shliakhu yak chaso-prostorovoi realnosti* [A preschooler's awareness of the life path as a time-space reality]. *Psykhologichni osnovy osobystisnoho stanovlennia doshkilnyka: systemnyi pidkhid – Psychological foundations of the personal development of a preschooler: a systemic approach*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
3. Oleksiuk, V.R. (2009). *Osoblyvosti usvidomlennia molodshymy shkoliaramy vlasnoho zhyttievoho shliakhu* [Peculiarities of younger schoolchildren's awareness of their own life path]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Partyko, T.B. (2020). *Zhyttieviy svit yak osnova unikalnosti osobystosti* [Life world as the basis of individual uniqueness]. *Habitus. Zahalna psykhologhiia. Istoriiia psykhologhii – Habitus General Psychology. History of psychology*. Issue 13, Vol. I, P. 110–116. Lviv [in Ukrainian].
5. Penkovska, N.M. (2003). *Psykhologichni umovy rozvytku refleksii u molodshykh shkoliariv* [Psychological conditions for the development of reflection in younger schoolchildren]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. (2016). *Psykhologhiia zhyttietvorennia osobystosti vsuchasnomu sviiti* [The psychology of personality development in the modern world]. (Yu.D. Hundertailo, V.O. Klymchuk, O.Ia. Kliapets ta in.; T.M. Tytarenko (Ed.)). Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
7. Reinpolska, O.D. (2014). *Osoblyvosti uavlen doshkylnykyv pro samykh sebe ta vykhovannia tsynnysnoho samo stavlennia* [Peculiarities of pre-school children's ideas about

themselves and the education of self-esteem]. *Nauk. Visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Science Herald of the Uzhhorod National University*. Issue 31, P. 142–145 [in Ukrainian].

8. Tatenko, V. (2017). *Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichni vymir* [Methodology of the subject-action approach: socio-psychological dimension]. Kiyv: Milenium [in Ukrainian].

9. Tytarenko, T.M. (2003). *Zhyttievyi svit osobystosti: U mezhakh i za mezhamy budennosti* [The life world of an individual: Within and beyond everyday life]. Kiyv: Lybid [in Ukrainian].

Kononko O.

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Preschool Education,
Mykola Gogol Nizhyn State University
kononko11@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2815-6261

FEATURES OF REPRESENTATIONS OF CHILDREN OF THE FIFTH-SEVENTH YEARS ABOUT TIME – SPACE OF LIVING

Introduction. The problem of diagnosis and development of children in the fifth and seventh years of life adequate ideas about life, its meaning, features of dynamics and their own subjective position remains relevant due to the shortage of domestic psychological – pedagogical work in this field; the importance of diagnostic methods and typology of ideas of children of this age about life and the actual "I" for modern scientists and educators. The article is devoted to the disclosure of the content, criteria for assessing children's ideas about life and themselves as its active subjects, a description of the author's method of diagnosing the phenomenon under study and the developed typology. The materials of the article actualize the importance of a holistic approach to the study of the peculiarities of the ideas of children of five or seven years of life and the nature of activity in it of their own "I" and presents psychological and pedagogical conditions for optimizing the educational process.

Methods: analysis and generalization of data of philosophical and psychological – pedagogical literature on the researched problem; theoretical modeling for construction of diagnostic research methods; observations, individual conversations.

Results. The most important results of the research are: levels of their individual – age "top" – the highest personal level. 2 Development and description of the author's diagnostic method for determining the characteristics of preschoolers' ideas about life and their place in it. 3. Implementation of qualitative and quantitative analysis of empirical data of the ascertaining stage of the study. 4. Development of criteria for assessing the degree of formation in children of five or seven years of ideas about the essence and meaning of life, their own subjective activity. The main criteria include: leading values, which are the focus of research in the process of life; the degree of their generalization and adequacy; productivity and argumentation of the child's actualization of ideas about life and their own activity in it. 5. Creating an author's typology of the picture of the world and self-image as a set of ideas that guide the child in life. It includes four main types: ideological and spiritual, socially normalized, pragmatic and hedonistic. 6. Determining the psychological and pedagogical conditions for optimizing the educational process in preschool education in order to lay the foundations of active in form and moral in content life position "I am in the world".

Originality. For the first time: the concept of "personal life of a preschooler" is qualified; developed a toolkit of diagnostic procedures aimed at studying the specifics of the development of self-awareness; the criteria for assessing the peculiarities of the formation of children's fifth-seventh years of ideas about life, the dynamics of its development, the nature of their inherent subjective activity; the author's typology of ideas of children of the specified age about life and the place in it is created; the complex of psychological and pedagogical conditions of optimization of educational process in ZDO for the purpose of

enrichment of representations of preschool children about the world and actually "I" is substantiated,

Conclusions. The ideas of children of the fifth and seventh years about the time and space of life are qualified as a reflection of the consciousness of the relationship with the natural, material, social environment and their own "I". The image of the world and the self-image of the subjects are analyzed through the prism of past-present and future times. Criteria for assessing the degree of formation of children's ideas about life and their own subjective activity were: leading values, the degree of their generalization and adequacy, productivity and argumentation of the actualization of ideas. The author's typology of children's ideas about life and the "I" is characterized, which includes four types: ideological and spiritual, socially normalized, pragmatic and hedonistic. The basic psychological and pedagogical conditions of effective enrichment of children's ideas are determined: the formation of sexual consciousness and gender-role behavior; development of value self-esteem, self-esteem, elementary forms of reflection; promoting children's awareness of the dynamics of their own lives and its role in personal development.

Key words: self-consciousness, subject of life activity, image of the world, self-image, personal existence, awareness of time and space of life, typology of children's ideas.